

УДК 94 : 614.842 (477.54) «1939-1941»

DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2025.3.358>

*Михайло Харламов, Людмила Гонтаренко**

ОСОБЛИВОСТІ ПРОФІЛАКТИЧНИХ ЗАХОДІВ ПОЖЕЖНОЇ БЕЗПЕКИ НА ХАРКІВЩИНІ У 1939-1941 РОКАХ

Анотація: У статті розглядаються окремі загальні аспекти розвитку системи профілактичних заходів пожежної безпеки на території Харківської області Української Радянської Соціалістичної Республіки (УРСР) у 1939-1941 роках. Аналізуються маловисвітлені та невивчені проблеми створення та поліпшення системи протипожежних профілактичних дій на території Харківщини, одного з найважливіших регіонів УРСР з точки зору промислового, транспортного та сільськогосподарського потенціалу України у вказаний історичний період. Досліджуються особливості професійних кроків із захисту від пожеж сільських населених пунктів, специфіка формування добровільних пожежних команд у сільській місцевості, питання проведення спеціальних місячників-оглядів пожежної охорони в селах Харківщини, проблеми побудови нових протипожежних будівель та придбання протипожежного реманенту.

Зроблено висновок, що не дивлячись на певні проблеми у сфері попередження пожеж на Харківщині в досліджуваний період, профілактичні заходи пожежної безпеки, що проводилися державними органами влади та пожежної охорони, а також місцевим населенням були достатньо ефективними у справі попередження пожеж. Проте, потрібно вказати, що ефективність профілактичної роботи в сфері пожежної охорони залежала від професіоналізму, досвіду та відповідальності співробітників системи вогнеборчої охорони в різних районах Харківської області.

Ключові слова: УРСР, Харківщина, профілактичні заходи, пожежа, пожежна безпека, добровільна пожежна дружина, сільська місцевість, протипожежний реманент

Вступ. Історична наука нашої держави в період сьогодення, нажаль, не надає достатньої уваги вивченню проблем історії пожежної охорони в Україні. Слід зазначити, що наукова актуальність дослідження цих аспектів є, на погляд авторів даної роботи, безумовною. Вивчення проблем боротьби з вогнем в УРСР та її регіонах в історичній ретроспективі, в тому числі питань профілактичних протипожежних заходів у важливих в економічному та соціальному плані регіонах УРСР є в повній мірі актуальним, оскільки надає можливість розглянути та проаналізувати раніше не досліджену в українській історичній науці проблему. Потреба визначити особливості профілактичних заходів

* Харламов Михайло Іванович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри соціальних і гуманітарних дисциплін Навчально-наукового інституту управління та безпеки населення, Національний університет цивільного захисту України (Харків, Україна); ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5289-0290>; e-mail: mike1982kharlamov@gmail.com

Гонтаренко Людмила Олександрівна – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри соціальних і гуманітарних дисциплін Навчально-наукового інституту управління та безпеки населення, Національний університет цивільного захисту України (Харків, Україна); ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6993-5494>; e-mail: lgontarenko910@gmail.com

пожежної безпеки на території Харківщини у 1939-1941 роках зумовлює *актуальність* цієї наукової роботи.

Науково-теоретична значимість цієї наукової розвідки пояснюється ще й тим, що дослідження проведене у даній статті сприяє висвітленню раніше не досліджених аспектів сфери історії пожежної охорони та безпеки нашої держави.

Практична значимість даного дослідження пов'язана із гіпотетичним використанням історичного досвіду вогнеборців нашої країни у сфері протипожежних профілактичних заходів для сучасної системи пожежної безпеки Державної служби України з надзвичайних ситуацій України в умовах теперішнього часу.

Теоретико-методологічна основа статті базується на загальнонаукових і спеціально-наукових методах історичного пізнання із застосуванням науково-критичного аналізу джерел і літератури. Предмет дослідження зумовлює застосування порівняльно-історичного, описового, а також методів аналізу й синтезу історичного матеріалу.

Огляд літератури та джерел. Слід зазначити, що дослідження аспектів проведення профілактичних заходів пожежної безпеки на території Харківської області УРСР у 1939-1941 роках є тематикою, що майже не розглядалася вітчизняними та зарубіжними істориками. Звернення уваги до цієї проблематики спонукало майже фактичне недослідження зазначених питань в українській і зарубіжній історіографії. Частково окремі аспекти цієї наукової статті розглядалися у праці історика-дослідника вогнеборчої справи А.Г. Томіленка¹.

Ця наукова праця базується на недосліджених і маловивчених архівних документах Державного архіву Харківської області (ДАХО). В ДАХО збереглася достатньо значна кількість недосліджених історичних документів і матеріалів (протоколів, листів, циркулярів, обіжників, розпоряджень, наказів) з аспектів, у тому числі і профілактики пожежної охорони на Харківщині.

Метою даної статті є дослідження особливостей профілактичних заходів пожежної безпеки на території Харківської області УРСР у 1939-1941 рр. Для досягнення поставленої мети потрібно вирішити наступні головні *науково-дослідні завдання*: охарактеризувати роль і значення профілактичних заходів пожежної безпеки у соціально-економічному розвитку Харківщини у вказаний історичний проміжок; дослідити специфіку й ефективність протипожежних профілактичних заходів на території Харківської області УРСР у 1939-1941 роках.

Виклад основного матеріалу. Харківська область наприкінці 1930-х - на початку 1940-х років була однією з найпотужніших у промисловому та сільськогосподарському розвитку в УРСР. Також на території Харківщини зосереджувалися найважливіші транспортні вузли, що мали велику значимість не тільки для української республіки, але й для усього Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР). Промисловості, а особливо сільському господарству Харківщини пожежі наносили значні збитки, а тому профілактичні заходи пожежної безпеки мали велике значення для захисту економіки регіону від вогняного лиха. З метою покращення процесів попередження та профілактики пожеж справами захисту регіонів від пожеж разом із Головним управлінням пожежної охорони СРСР (ГУПО СРСР) та його підрозділів в УРСР у досліджуваний період займалися

¹ Томіленко А.Г. Створення та розвиток державної системи превентивних протипожежних заходів в Україні у другій половині 20-их – 30-ті роки ХХ століття // Гуманітарний вісник. 2018. № 28 (12). С. 109-118.

також і органи місцевої влади (виконавчі комітети районних та сільських і селищних рад трудящих – райвиконкоми та сільради, а також керівництво колгоспів і радгоспів).

У 1939 р. Харківський виконавчий комітет обласної ради трудящих (Харківський облвиконком) видав постанови «Про пожежну охорону сільських населених пунктів» та «Про організацію добровільних пожежних товариств», виконання яких мало на меті покращення рівня захисту населення, об'єктів та територій від пожеж. Однак, вже на початку 1940 р. після проведення перших перевірок виконань зазначених постанов було з'ясовано, що не у всіх районах Харківської області справа з профілактики пожежної безпеки, зокрема у сільській місцевості, йшла належним чином. Так, наприклад, у протоколі засідання Дергачівської районної ради трудящих було зазначено, що «...постанова «Про пожежну охорону сільських населених пунктів» не була виконана з вини голів виконкомів сільських та селищних рад, які байдуже поставилися до таких важливих заходів як забезпечення протипожежної охорони і навіть не організовано жодної міжколгоспної пожежної дружини. Постанова «Про організацію добровільних пожежних товариств» виконкомом сільських та селищних рад була частково виконана - були утворені організаційні комітети добровільних пожежних товариств, але з боку районного організаційного комітету не було забезпечено керівництво утвореними комітетами й не було надано вказівок із їх подальшої роботи посиляючись на відсутність статуту, у наслідок чого не було організовано жодного добровільного товариства»².

Головам виконкомів Черкаськолозівської, Руськолозівської, Протопопівської, Пересічанської, Куликівської, Козачолопанської, Феськівської селищних та сільських рад було зроблено суворе попередження за допущене «байдуже ставлення до рішень керівних органів», їх також зобов'язали негайно приступити до виконання зазначених постанов. Голові районного організаційного комітету добровільних пожежних товариств Ісаєву та члену цього комітету Петику, а також пожежному інспектору районного відділу НКВС УРСР Глитку наказали дати відповідні вказівки селищним та сільським радам та надати необхідну допомогу в організації добровільних пожежних товариств, а виконкомам Дергачівської, Пересічанської, Козачолопанської, Вільшанської селищних рад негайно приступити до організації осередків добровільних пожежних товариств³.

Слід зазначити, що регулярні перевірки районів та сільських населених пунктів призводили до поступового покращення пожежної охорони на території Харківщини, оскільки керівники різних ланок боялися відповідальності та більше уваги надавали організації профілактичних протипожежних заходів. Харківський обласний пожежний відділ НКВС УСРР розробив документацію (накази, інструкції, постанови, циркуляри, правила) з організації міжколгоспних добровільних пожежних дружин в сільських населених пунктах Харківщини. Голови виконкомів селищних та сільських рад та керівники колгоспів і радгоспів Харківської області мали утворювати міжколгоспні вогнеборчі дружини добровольців для обслуговування максимальної території. У випадку, якщо колгосп чи радгосп був достатньо великий, то створювалися одноосібні колгоспні добровільні пожежні команди⁴.

² Державний архів Харківської області (ДАХО). Ф. Р-4190. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 34.

³ ДАХО. Ф. Р-4190. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 35.

⁴ ДАХО. Ф. Р-4190. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 203.

Міжколгоспні та колгоспні дружини вогнеборців-добровольців мали бути зареєстровані в районних відділах НКВС УРСР і з останніми ж і узгоджувалися претенденти на посади керівників зазначених дружин. Правління колгоспів та радгоспів на загальних зібраннях селян затверджували план розрахунку трудоднів на утримання колгоспних та міжколгоспних добровільних дружин пожежних. Також трудодні виділялися на ремонт пожежних будівель, сараїв та депо, на курси підвищення кваліфікації начальників пожежних команд добровольців. Усі будівлі, що мали раніше входити до складу добровільних пожежних товариств, а згодом використовувалися не за призначенням, повинні були бути повернуті до управління та використання вогнеборчими командами добровільних пожежних. Вони мали бути відремонтовані, а відповідальність за виконання вищезазначених пунктів покладалася на голів виконкомів селищних та сільських рад та голів колгоспів і радгоспів, в межах яких утворювалися міжколгоспні та колгоспні дружини вогнеборців-добровольців.

Районний відділ НКВС УРСР також контролював виділення коштів колгоспів та радгоспів, що надходили за процедурою самообкладення. Вони мали використовуватися на придбання протипожежного реманенту, будівництво, обладнання та ремонт пожежних будівель, депо та сараїв, які використовували сільські добровільні вогнеборчі команди. Виконкоми селищних і сільських рад та керівники колгоспів і радгоспів повинні були визначитися із складом добровільних пожежних команд. До них могли входити усі працездатні працівники колгоспів і радгоспів віком від 18 років. Ці колгоспники та радгоспники розподілялися за своєю професійною кваліфікацією та фізичною підготовкою і мали виконувати визначену вогнеборчу підготовку у випадку необхідності. Також виконкоми сільських та селищних рад і керівники радгоспів та колгоспів мали усіляко сприяти поліпшенню матеріально-технічної бази добровільних пожежних товариств, допомагати їм у ремонті протипожежного інвентарю та пожежних будівель, сараїв та депо⁵.

Однак, у зв'язку з різними причинами, в основному через недбалість керівників, перевантаженість селян, не розуміння важливості профілактичних протипожежних заходів управлінням стан пожежної безпеки в окремих колгоспах і радгоспах був не на належному рівні. На початку 1941 р. у доповіді пожежного інспектора НКВС УРСР Глитко зазначалося «...В колгоспі імені Сталіна (Вільшани) голова колгоспу Руденко пожежний інвентар розкиданий без догляду, вогнегасники розряджені, добровільна пожежна дружина складається із однієї особи. У колгоспі «Надія» (Дворічний Кут) голова колгоспу Сергієнко досі не організував добровільну пожежну дружину і питанням протипожежної охорони правління колгоспу не займається. У колгоспі імені Леніна (Вільшани) голова колгоспу Мірошніченко та в колгоспі «Червона Лопань» (Безруки) голова колгоспу Калашник ігнорують постанови облвиконкомів та райвиконкомів з питань пожежної охорони, для добровільної пожежної команди надали не здатних до роботи коней (хворих, слабих та жеребних). У радгоспах імені Андрєєва та «Перемога» пожежний інвентар знаходиться відкритий без догляду, в наслідок чого псується. Всі ці факти говорять за те, що збоку окремих правлінь колгоспів та директорів радгоспів, а також збоку пожежних команд не приділяється належної уваги до забезпечення пожежної охорони і в цілому по району»⁶.

Схожі зауваження у зазначений період були не тільки по зазначеним колгоспам і

⁵ ДАХО. Ф. Р-4190. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 204.

⁶ ДАХО. Ф. Р-1964. Оп. 4. Спр. 3. Арк. 102.

радгоспам Харківської області, але і по іншим сільськогосподарським установам були схожі проблемні питання. Для усіх місцевих органів влади та аграрних установ, організацій, та їх керівників були видані спеціальні накази до виконання:

«...1. Зобов'язати голів виконкомів сільських і селищних рад депутатів трудящих, голів колгоспів, директорів радгоспів забезпечити протипожежну охорону в колгоспах, радгоспах та населених пунктах.

2. По всіх колгоспах і радгоспах організувати добровільні пожежні дружини, скласти умови праці добровільних пожежних дружин, організувати керівництво ними та надавати повсякденну допомогу в роботі дружин.

3. Зобов'язати голів колгоспів, директорів радгоспів забезпечити відповідний догляд за пожежним інвентарем та його охороною. На пожежний інвентар, якого не вистачає негайно подати заявки районним пожежним інспекторам та просити управління пожежною охороною НКВС УРСР по Харківській області закупити необхідний пожежний інвентар згідно поданих заявок з районів...

5. Попередити всіх голів колгоспів, директорів радгоспів, що якщо ними не будуть прийняті відповідні заходи щодо забезпечення протипожежної охорони в своїх господарствах винні будуть притягатися до судової відповідальності»⁷.

Окрім профілактичних заходів з пожежної безпеки у сільських населених пунктах, колгоспах та радгоспах, заходів із організації добровільних пожежних товариств і дружин на території Харківщини у досліджуваній історичний період проводилися такі превентивні протипожежні заходи, як посилені місячні огляди пожежної охорони в сільській місцевості. Зазвичай їх проводили перед початком опалювального сезону у вересні або жовтні, а також – перед початком кампанії із збирання сільськогосподарських культур у травні чи червні. Справами організації і проведення місячних оглядів з дотримання пожежної безпеки займалися голови сільських та селищних рад, колгоспів та директори радгоспів. Вони ж і розробляли план практичних профілактичних заходів з перевірки пожежної безпеки у сільських населених пунктах, колгоспах та радгоспах для чого могли залучатися депутати сільських та селищних рад, а також селяни з активною громадянською позицією. Представники сільських добровільних пожежних команд разом з «сільським активом»⁸ мали перевіряти прилади опалення у приватних оселях та будівлях громадського використання. Протягом місяця активізувалися роботи із ремонту та облаштування протипожежних споруд, відшукувалися потрібні будівельні матеріали, до робіт залучали звичайних селян, нараховуючи трудові. Якщо місячник проводився напередодні опалювального періоду, то увесь громадський протипожежний реманент готувався до зимових умов (пожежні насоси та пожежні діжки, а також «пожежні ходи» ставилися на санчата)⁹.

Згідно постанови Ради народних комісарів СРСР (РНК СРСР) від 02.11.1939 р. № 1816 «Положення про пожежну охорону сільських населених пунктів» голови сільських та селищних рад мали встановлювати при пожежних депо цілодобове чергування всього працездатного населення по 2-3 особи в зміну і необхідну кількість коней, складаючи кожен місяць графік чергувань. За кожним двором сільського населеного пункту закріплювалася

⁷ ДАХО. Ф. Р-1964. Оп. 4. Спр. 3. Арк. 104.

⁸ ДАХО. Ф. Р-4190. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 262.

⁹ ДАХО. Ф. Р-4190. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 263.

певна кількість громадського протипожежного реманенту (відра, лопати, сокири, лом, мотузки, гаки, діжки, драбини, вила тощо). На кожному будинку мала бути розміщена табличка з переліченням того протипожежного інвентарю з яким працездатні мешканці будинку мали прийти до місця пожежі. Голови селищних та сільських рад, а також керівники колгоспів та радгоспів мали проводити заміни димоходів в будівлях, що не були вогнестійкими на вогнетривкі (цегляні) димоходи. При будівництві нових будівель в селах заборонялося облаштовувати димоходи з пожежонебезпечних матеріалів. Усі домовласники повинні були провести ремонт опалювальних приладів, провести очищення димоходів та печей від сажі, а також прибрати з дахів будинків вогнебезпечні матеріали та зерно¹⁰.

Під час місячних оглядів пожежної безпеки в селах, колгоспах та радгоспах Харківщини створювалися спеціальні бригади з членів селищних та сільських рад, учасників добровільних пожежних дружин та сільських активістів, які розбивали об'єкти та населені пункти по секторам і, таким чином, проводили обстеження. Інспекція також обстежувала підходи та під'їзди до природних та штучних джерел водопостачання для зручного та швидкого набору води при пожежах. У зимовий період «в річках і ставках, і інших джерелах води робили необхідну кількість ополонів, які добре утеплювали від замерзання»¹¹. Після проведення місячних оглядів пожежної безпеки зазвичай робилися організаційні висновки стосовно роботи голів сільських та селищних рад, керівників радгоспів та колгоспів, керівників добровільних пожежних дружин. У випадку, якщо стан пожежної безпеки у підпорядкованих організаціях і об'єктах, та в населених пунктах був належного рівня керівники могли бути нагороджені чи заохочені вищим керівництвом. Якщо ж стан пожежної безпеки був поганим, то управлінці могли отримати зауваження, стягнення, могли бути позбавлені премій або навіть могли бути притягнуті до адміністративної чи кримінальної відповідальності.

До профілактичних заходів пожежної безпеки також відносилися побудова спеціальних будівель для пожежної справи (пожежних депо та пожежних сараїв), а також придбання протипожежного реманенту (від відер та гаків до вогнеборчих автомобілів). На Харківщині у зазначений період велося будівництво достатньо великої кількості пожежних депо в сільських населених пунктах, які були достатньо великими і мали добре укомплектовану добровільну пожежну дружину. Для них могли навіть замовляти спеціальні пожежні автомобілі.

Так, наприклад, у протоколі засідання виконкому Дергачівської районної ради трудящих депутатів від 12.03.1939 р. було занотовано процес підготовчих робіт із будівництва пожежного депо у селищі Вільшана:

«...1. Доручити завідувачу районного відділу комунального господарства товаришу Шиліну домовитися із Харківським обласним відділом комунального господарства про негайне одержання закінченого і затвердженого технічного проекту та кошторису, в разі неможливості негайного одержання цього поставити питання перед Харківським обласним відділом пожежної охорони НКВС УРСР про негайне придбання технічного проекту та кошторису в іншому місці.

¹⁰ ДАХО. Ф. Р-4190. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 152.

¹¹ ДАХО. Ф. Р-4190. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 153.

2. Затвердити начальником будівництва пожежного депо в селі Вільшана голову виконкому Вільшанської селищної ради депутатів трудящих товариша Безрука Володимира Савича за сумісництвом із додатковою оплатою за рахунок будівництва – 250 карбованців на місяць надавши право розпорядчика кредитів, асигнованих на вказане будівництво та право першого підпису на грошових документах.

3. Затвердити кошторис адміністративно-господарських витрат на будівництво пожежного депо у селищі Вільшана за рахунок джерел, асигнованих для цієї мети у кількості 12 тисяч 137 карбованців.

4. Зобов'язати начальника будівництва Безрука В.С. приступити до укомплектування кадрів та заготовки матеріалів для будівництва.

5. Зобов'язати завідувача районного відділу комунального господарства товариша Шиліна надавати відповідну допомогу будівництву депо в технічному керівництві та контролі, а також в придбанні матеріалу для будівництва.

6. Просити Харківський обласний відділ планування, Харківський обласний відділ комунального господарства, Харківський обласний відділ пожежної охорони надавати відповідну допомогу Вільшанській селищній раді в одержанні нарядів на нарядів на будівельні матеріали.

7. Просити виконавчий комітет Харківської обласної ради депутатів трудящих підняти клопотання перед відповідними республіканськими організаціями в отриманні наряду на пожежну автомашину для селища Вільшана, на яку виділено 15 тисяч карбованців із фонду державного страхування¹².

Як бачимо, превентивні заходи із пожежної профілактики були доволі різноманітними у регіонах нашої держави у 1939-1941 роках.

Висновки. Проведення комплексу профілактичних заходів пожежної безпеки на території Харківщини у 1939-1941 рр. достатньо позитивно вплинули на загальний стан пожежної безпеки в даному надзвичайно важливому регіоні України. Не дивлячись на окремі перепони та проблеми у справі превентивної боротьби з вогнем в народному господарстві в період, що розглядається у цій науковій статті, профілактичні заходи пожежної безпеки на Харківщині в основному, належним чином справлялися із зменшенням загального рівня «пожежності» у регіоні. Профілактичні протипожежні заходи із захисту сільських населених пунктів, профілактична робота добровільних пожежних команд, проведення спеціальних місячників-оглядів пожежної охорони в сільських населених пунктах Харківщини, побудова нових протипожежних будівель та придбання протипожежного реманенту все це разом складало комплекс достатньо ефективних профілактичних заходів пожежної безпеки.

Однак, потрібно зауважити, що ефективність пожежно-профілактичної роботи у галузі боротьби з неконтрольованим вогнем на Харківщині у досліджуваний період залежала від різних аспектів: від професіоналізму, досвіду та оперативності пожежних та відповідальних осіб до взаємовідносин із місцевою владою та економічних можливостей районів Харківщини. На думку авторів цієї наукової розвідки, окремі профілактичні заходи пожежної безпеки, що використовувалися на території Харківщини у 1939-1941 роках

¹² ДАХО. Ф. Р-1964. Оп. 4. Спр. 3. Арк. 80.

можна було б впровадити в сучасні процеси організації пожежної профілактики в українських регіонах.

Mykhailo Kharlamov, Liudmyla Gontarenko

Features of preventive fire safety measures in the Kharkiv region in 1939–1941

Abstract: The article deals with some general aspects of the development of the system of fire safety preventive measures in the Kharkiv region of the Ukrainian Soviet Socialist Republic (USSR) in 1939–1941. The article analyses the little covered and unexplored problems of creating and improving the system of fire prevention measures in the Kharkiv region, one of the most important regions of the Ukrainian SSR in terms of industrial, transport and agricultural potential of Ukraine in the specified historical period. The article examines the peculiarities of professional steps to protect rural settlements from fires, the specifics of the formation of voluntary fire brigades in rural areas, the issue of holding special months of fire inspection in the villages of Kharkiv region, the problems of building new fire-fighting buildings and purchasing fire-fighting equipment.

The implementation of a set of fire safety prevention measures in the Kharkiv region during 1939–1941 had a notably positive impact on the overall state of fire safety in this critically important region of Ukraine. Despite certain obstacles and challenges in the preventive fight against fire within the national economy during the period considered, the fire safety preventive measures in the Kharkiv region generally succeeded in effectively reducing the overall level of fire hazard in the area.

Preventive fire safety efforts aimed at protecting rural settlements, the proactive work of voluntary fire brigades, the organisation of special month-long fire safety inspections in the rural areas of the Kharkiv region, the construction of new fire protection facilities, and the acquisition of fire-fighting equipment all constituted a fairly effective set of fire safety prevention measures.

However, it should be noted that the effectiveness of fire prevention work in combating uncontrolled fires in the Kharkiv region during the studied period depended on various factors: from the professionalism, experience, and responsiveness of firefighters and responsible personnel to their relationships with local authorities and the economic capabilities of the districts within the region.

Keywords: Ukrainian SSR, Kharkiv region, preventive measures, fire, fire safety, voluntary fire brigade, rural areas, firefighting equipment